

دانشگاه امام خمینی

مرکز بین المللی گنجینه تمدن ها

دانشگاه تهران

مصارعُ المصارع

تأليف

أبي جعفر نصير الدين

محمد بن محمد بن الحسن الطوسي

حققه و قدّم له

ويلفرد مادلونغ

تهران ۱۳۸۳

سلسله دانش ایرانی

۵۴

مجموعه متون و مقالات تحقیقی و ترجمه

زیر نظر

دکتر مهدی محقق

انتشارات

مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل

(با همکاری مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها)

خیابان انقلاب، شماره ۱۰۷۶ تلفن ۶۷۰۷۲۱۳-۶۷۲۱۳۳۲

دورنگار ۸۰۰۲۳۶۹، صندوق پستی ۱۳۳-۱۴۵-۱۳، تهران

تعداد ۳۰۰۰ نسخه چاپ اول

کتاب مصارع المصارع

ابی جعفر نصیرالدین محمد بن محمد بن الحسن الطوسی

به تصحیح

ویلفرد مادلونگ

در چاپخانه سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ گردید.

چاپ و ترجمه و اقتباس از این کتاب منوط به اجازه

مؤسسه مطالعات اسلامی است.

شابک ۹۶۴-۵۵۵۲-۲۴-۹

بها: ۳۰۰۰ تومان

تهران ۱۳۸۳

نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ق.

مصارع المصارع / تألیف ابی جعفر نصیرالدین محمد بن محمد الحسن الطوسی؛ حقه و

قدم له ویلفرد مادلونگ. - تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل

مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها، ۱۳۸۳.

۱۹؛ ۲۵۸؛ سی و یک ص. - (سلسله دانش ایرانی؛ ۵۴. مجموعه متون و مقالات تحقیقی و ترجمه /

زیر نظر مهدی محقق)

ISBN : 964-5552-24-9

۳۰۰۰ ریال

عربی.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

Tusi Nasir al-Din Masari' al-Musari'

عنوان اصلی:

کتاب حاضر ردی بر "المصارعات" شهرستانی، که خود رد نظرات فلسفی ابن سینا است، می باشد.

۱. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. ۴۷۹-۵۴۸. المصارعات -- نقد و تفسیر. ۲. ابن سینا،

حسین بن عبدالله، ۳۷۰-۴۲۸ق. ۳. فلسفه اسلامی. الف. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم.

۴۷۹-۵۴۸ق. المصارعات. ب. ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰-۴۲۸ق.

ج. محقق، مهدی. د. مادلونگ، ویلفرد، ۱۹۳۰ - م. Madelung, Wilferd

ه. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک گیل. و. مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها.

International center for dialogue among civilizations

ز. عنوان. ح. عنوان. ط. عنوان: المصارعات. شرح.

۱۸۹/۱

BBR۸۴۸

۱۳۸۳

۸۲۰۱۰۲۲۴

کتابخانه ملی ایران

فهرست مطالب کتاب

ترجمه فارسی مقدمه مصحح	هفت - سیزده
متن مصارع المصارع	۱-۲۳۱
فهرست اعلام	۲۳۳-۲۳۴
فهرست کتابها	۲۳۵-۲۳۵
فهرست طوایف و گروههای مذهبی و فلسفی	۲۳۶-۲۳۶
فهرست جایها	۲۳۷-۲۳۷
مقدمه پروفیسور ویلفرد مادلونگ به انگلیسی	1-10

ترجمه فارسی مقدمه مصحح

شیواکاوینی

رَدِّیه نصیرالدین طوسی بر کتاب شهرستانی بنام کشتی‌گیری با ابن‌سینا (کتاب المصارعة) بخشی از کوشش‌های او برای دوری جستن از تعالیم دینی اسماعیلی پس از فتح‌الموت بدست مغولها بود. طوسی در طول سال‌های نخست وابستگی خود به اسماعیلیان - ابتداء در خدمت فرمانروای اسماعیلی قهستان و سپس الموت - شماری کتاب و رساله پدید آورد که دربرگیرنده شرح تعالیم اسماعیلی است. او در سرگذشت نامه معنوی خویش، تاج‌الدین شهرستانی را با عنوان «داعی الدعاة» به عنوان محققِ بصیر ستوده و خاطرنشان ساخته که اندیشه او در راهبری طوسی به مکتب اسماعیلی مؤثر بوده است. اما در سال‌های آخر ملازمت خود با اسماعیلیان، آشکارا پیوندهای معنوی‌اش با آنها سست شد و فقط به تألیف آثار علمی و نه اسماعیلی پرداخت. پس از سقوط الموت وی بلافاصله به فرمانروایان مغول پیوست و مشورت‌های سیاسی و علمی خود را به آنان عرضه کرد. خصومت پشتیبانان تازه او با اسماعیلیان به عنوان دشمنان حکومت و سختگیری‌های شدید مغولان نسبت به پیروان فرق دینی، طوسی را ناچار به گسستن آشکار از اینان و پیوستن به عامه کرد. از این‌رو، متن مقدمه اصلی اخلاق ناصری را که در آن کتاب را به حامیان اسماعیلی خود تقدیم کرده بود تغییر داده و جای آن دیباچه‌ای نوشت حاکی از اینکه ملازمتش با اسماعیلیان از روی عنف و اکراه و ستایشش از آنان بخاطر حفظ جان خویش بوده. علاوه بر این روئے و جرحی بر کتاب المصارعة شهرستانی که بطور پنهانی ملهم از اندیشه‌های اسماعیلی بود و بزای کشتی‌گیری با شیخ الرئیس بو علی سینا تحریر یافته بود، نوشت و توجه خواننده را به گرایش مؤلف آن نسبت به عقاید فرقه گرایانه جلب کرد.

طوسی کتاب خود به نام مصارع المصارع را به احتمال بسیار زیاد در فاصله سال‌های

۱۲۵۶/۶۵۴ تا ۱۲۵۹/۶۵۷، یعنی در زمانی که ارتش پیروزمند مغول را همراهی می‌کرد، تألیف نمود. این مطلب از بیان او در فصل دوم این کتاب برمی‌آید که می‌گوید به آثار فلسفی خود هنگام نوشتن این کتاب دسترسی نداشته ولی امیدوار است که نقل قول‌هایی را بعدها بر آن بیافزاید. نسخه‌ای منحصر به فرد از این کتاب که در این مرحله فراهم شده، در استانبول نگهداری می‌شود. البته بعدها شاید آنگاه که طوسی به سال ۶۵۷ (۱۲۵۹) در شهر مراغه استقرار یافته، آن نقل قول‌ها را به کتاب افزوده و نسخه تازه‌ای با گنجاندن آنها پدید آورده است. ازین صورت اخیر کتاب، نسخه‌های بسیاری در کتابخانه‌های ایران موجود است.

متن موجود آن نسخه (نسخه نخستین) نشان‌دهنده تصنیف عجولانه‌ای از حیث زبان و محتوا و مضمون آن می‌باشد: لغزش‌های مکرر دستوری از قبیل عدم تطابق ضمائر با افعال، جابجا شدن بخش‌هایی از کتاب و همچنین خطاهای معدودی در مضمون به علت سهل‌انگاری در ارجاع مطلب، در نسخه اول کاملاً مشهود است. البته می‌توان برخی قرائت‌های نادرست را ناشی از مشکل نسخه‌خوانی دستنوشته اصلی طوسی دانست. پیداست که خواجه نصیر در پی آن نبوده که متن مصحح و منقحی را قبل از نسخه برداری از روی آن فراهم آورد. بدینسان، او یادآور می‌شود که نگاشتن این نسخه (= تحریر هذا السواد) هنگام در دسترس نبودن کتاب‌هایش انجام شده و همچنین در متن دوم هم متذکر می‌شود که برخی کتاب‌ها را منطق‌دان‌ها پس از «نگارش آغازین این مختصر» (= تسوید هذا المختصر) در دسترس او قرار داده‌اند. روشن است که عبارت‌های نقل شده او از آن کتابها که بعداً در دسترس او قرار گرفته بدون ویراستاری نسخه اصلی دست‌نویس به آن افزوده شده‌اند. بلی طوسی تغییرهای جزئی چندی در اینجا و آنجا در آن وارد کرده، اما عهده‌دار تجدیدنظر جامع آن نسخه نشده و بدین ترتیب بیشتر نقایص متن باقی مانده است. به هر روی، نسخه‌های بازمانده متن دوم نمایانگر تحریف دوباره، از جمله جابجایی اضافی و از دست رفتن عبارت‌هایی است که می‌بایست در همان انتقال‌های نخستین آن متن ابتدایی رخ داده باشد.

طوسی پس از کامل کردن دستنوشته، بزودی علاقه‌اش را نسبت به این کتاب از دست داد و به احتمالی به کتاب با شک و شبه نگریست. مضمون و درونمایه اثر محدود

به چارچوبی متأثر از آن اوضاع و احوال سیاسی بوده که عمیقاً بر زندگی وی اثر می‌گذاشته است. اوضاع و احوالی که او را ناچار می‌کرد تا نسبت به سیر تفکر و سلوک معنوی خویش کمتر صادق باشد. خواجه در مقدمه کتاب اخلاق ناصری که خود آن را مجدداً بازنویسی و ویرایش نموده آورده است که به هنگام نوشتن این اثر زندانی اسماعیلیان بوده لکن مضمون و محتوای کتاب دارای نظم فلسفی است و به هیچ جماعت دینی خاصی تعلق ندارد. با این حال متن اصلی کتاب که وی آن را غالباً دست نخورده باقی گذاشته مشتمل بر پاره‌ای مواضع است که حاکی از تفکر فلسفی اسماعیلی است. وی در نوشتن ردیه‌اش بر کتاب المصارعه شهرستانی ناگزیر بوده که انگیزه‌های حقیقی و گرایش‌های فکری پیشین خود را کتمان کند. طوسی در مقدمه خود در این کتاب چنین وانمود کرده که در تحقیق مباحث فلسفی صرفاً از خود تبعیت کرده و در جریان اشتیاق و علاقه‌ای که به مطالعه آثار فلسفی داشته بطور اتفاقی به کتاب المصارعه شهرستانی برخورد کرده که در آن به زور آزمایی با شیخ‌الرئیس بو علی سینا پرداخته اما از دعاوی غلط، جهالت، سوء تفسیر و زبان ناهنجار مؤلف شگفت زده شده. بنابراین غرض او از نوشتن این کتاب این بوده که از تحریفات خدعه‌آمیز شهرستانی پرده بردارد و ابهامات سخن او را روشن کند بی آنکه خواسته باشد در این میان از ابن سینا پشتیبانی کند. علاوه بر این می‌افزاید که اگر احیاناً در پاره‌ای موارد به مجادله تند و شدید پرداخته صرفاً برای پاسخگویی جدال‌های مغرضانه مؤلف بود که او را نیز به این بیماری مبتلا کرده و حال آنکه خدا و خلق خدا هر دو می‌دانند که مناقشه و جدال در خوی او نیست. در همان حال که طوسی به تدریج خود را از تعلقات نخستین‌اش به اندیشه شهرستانی دور اولیه شهرستانی برکنار می‌کرد، از لاف‌گزافی او که می‌گفت ابن سینا را در هفتاد و چند مسأله در تمامی زمینه‌های فلسفی شکست داده، و از این روش تحقیرآمیز و خشن او که گهگاه استدلال‌های فیلسوف نامی ابن سینا را بی‌دلیل ناقص جلوه می‌دهد و به انتقاد می‌کشد سخت برمی‌آشوبد. پس روشن است که طوسی لذت می‌برد از این که در هر گام، فهم نادرست شهرستانی را در مسایل فلسفی موردنظر و آموزش ناکافی او را در منطق نشان دهد، و ثابت کند هر جا که شهرستانی ادعا می‌کند که حریف خود را به زمین زده، در واقع کار او به شکست رسیده و خود بر خاک افتاده است. ولی در عین در

مجادلاتی که همراه استدلالهای خود می آورد و ادعا می کند که به وسیله آنها مجادلات شهرستانی را جواب داده، از حد متعارف فراتر می رود. زیرا وقتی شهرستانی تحسین و ستایش خود را بطور تمام و کمال نسبت به ابن سینا ابراز می دارد و از او به عنوان استاد کل فلسفه در تمام زمانها یاد می کند که البته این ستایش او برای بزرگ جلوه دادن پیروزی اش بر ابن سیناست - طوسی او را خطابه گوی عوامی می نامد که سعی می کند مطالبش موردپسند ذوق منحط و تعصبات دینی توده های جاهل باشد. این اتهام سرزنش آمیز، بازتاب خشمی است علیه آن دسته از علمای دینی که پیش از چیرگی مغول غالباً توانایی تحریم یا محدود کردن آموزش و یادگیری فلسفه را داشتند. به هر حال، این قول طوسی در مورد شهرستانی قابل توجه نیست زیرا شهرستانی هر چند که با مباحثات اعلام می کند که از چشمه بهشت آسای نبوت سیراب شده، اما بطور کلی فلسفه را به عنوان جستجوی شروع از برای حکمت اعلی می ستاید و آن را در تعارض با دین نمی داند.

طوسی از آگاهی به این موضع شهرستانی و دین خود به او و از همگامی خود با پشتیبانان اسماعیلی او غافل نیست. چه این همگامی و همکاری اگر محدودیت هایی را بر او تحمیل می کرد، اما از سوی دیگر، به او رخصت می داد تا هم دلبستگی های علمی خود را آزادانه پی گیرد و هم در ضمن فراگیری دانش ها، احترام وسیعی برای منزلت و دانش خود که اکنون از آن بهره مند است، کسب کند. دگرگونی بنیادین دنیای سیاست او را ناچار می کرد تا گذشته اش را محکوم یا پنهان کند و نقاب فیلسوف متذوق بر چهره زند و از تازش لاف زنانه شهرستانی بر ابن سینا برآشفته شود. او دریافت که نیاز به پوزش برای این مجادلات آنقدر که به شهرستانی تعلق می گیرد به او تعلق نمی گیرد. کوتاهی او در بازیابی کامل پیش نویس کتابش بیانگر گنگی احساس وی نسبت به کتاب خودش است. او اثر خویش را بیشتر به مثابه رساله ای می انگاشت که مقید به شرایط سیاسی و شخصی بود نه کمک به یک تحقیق عالمانه ای که به پاس آن خواهان جاودانه ماندن در خاطره ها شود.

تصریح طوسی در ابتدا و انتهای کتابش مبنی بر اینکه هدف او دفاع از آراء ابن سینا نبوده مطلب درخور توجهی است. ولی در نظر اول چنین می نماید که این قولی مغایر با

اظهارات او در سراسر کار می‌باشد چه همواره از ابن‌سینا طرفداری می‌کند و از آراء او در برابر هر گونه انتقاد شهرستانی دفاع می‌نماید. طوسی بی‌تردید یکی از ستایشگران شیخ‌الرئیس و اندیشه فلسفی اوست و به عنوان یکی از باکفایت‌ترین مبلغان او در زمان خود شناخته شده است. او پیش‌تر در شرح خود بر کتاب الاشارات و التنبیهات ابن‌سینا که حدود سال ۶۴۴ (۱۲۴۶) که هنگام اقامتش در نزد اسماعیلیان نوشته از ابن‌سینا در برابر نقد فخرالدین رازی، دفاع کرده بود ولی در عین حال هرگز مایل نبود که وی را در سنت فلسفه مشایی که نماینده آن ابن‌سینا بود قالب بگیرند. اما با این همه، او آشکارا مایل نبود که به عنوان کسی شناخته شود که تمام و کمال در حلقه فلسفی مشائی به نمایندگی ابن‌سیناست، طوسی در کتاب مصارع این عقیده را بیان می‌دارد که معلّمان [اسماعیلی] شهرستانی در آموزه‌های فلسفی‌اشان در حقیقت پیروان فیثاغورس‌اند و شهرستانی را متهم می‌کند که آموزه‌های استادان خود را یا به طور کامل درنیافته و یا دچار انحراف از آن آموزه‌ها شده است. از اینرو وی با قول شهرستانی مبنی بر اینکه به عقیده بعضی از فلاسفه از عقل اول سه اصل، یعنی عقل و نفس و هیولی صادر شده، مخالفت می‌کند و تأکید می‌کند که طبق نظر پیروان فیثاغورث، که اصحاب شهرستانی هم جزو آن بشمار می‌روند، اصول افاضه شده از عقل عبارتند از عقل و نفس و طبیعت. در یک عبارت تأمل‌برانگیز که مسأله اصل صدور کثرت از وحدت در آن مورد بحث قرار می‌گیرد، او به یک «رازِ ژرفِ آفرینش» اشاره می‌کند که از سوی فیثاغورس با این مضمون بیان شده: هنگامی که واحدی تحقق می‌یابد، به طور ضروری «نه - واحد» (غیر واحد) نیز در برابر و مقابل آن به تبع پدیدار می‌شود که آن دوگانگی خواهد بود. طوسی شهرستانی، را به دلیل غفلت صریح از قوانین تضاد و ترتب که از معلّمان خود کسب کرده و آنها نیز این قوانین را به فیثاغورث نسبت داده‌اند، سرزنش می‌کند. بنا به تعلیم آنها، کثرت از ضدین سرچشمه می‌گیرد و تعدد به تبع آن می‌آید، در حالی که ارسطو براین باور است که تعدد مقدم بر ضدیت و خود منشأ کثرت است. چنین می‌نماید که طوسی در این مورد موافق و مساعد دیدگاه فیثاغورس است و معتقد است که آن در تعلیم زرتشت نیز گنجانده شده است (صص ۶۴-۶۵). او دریافته است که در وضع این جهانی انسان، می‌توان از راه‌های گوناگون به حقایق عالی دست یافت.

چاپ و نشر

تصحیح حاضر از مصارع المصارع اثر طوسی در درجه نخست مبتنی بر دو نسخه خطی است:

۱. نسخه ایاصوفیه بشماره ۲۳۵۸ که هم اکنون در کتابخانه سلیمانیه در استانبول نگاهداری می شود و یک نسخه میکروفیلم آن به لطف پروفیسور فاهر ایز Fahir Iz در دسترس من قرار داده شد. عنوان کتاب مصارع المصارع فی المحاکمة بین الشہرستانی و ابن سینا است، بی آن که نام مؤلف ذکر شده باشد. نسخه بی تاریخ است. این نسخه از سوی سلطان محمود اول (۵۴۰ - ۶۸/۱۷۳۰ - ۱۱۴۳) به عنوان وقف اهدا شده، اما احتمالاً قرن ها پیش نگاشته شده. مطالب کتاب نخستین بار بوسیله یوسف ضیا Ziya در مقاله ای با عنوان «شهرستانی» در مجله دارالفنون الهیات فاکولته مجموعه سی Darulfünun Ilâhiyat Fakülte Mecmuası III (1926)، صص ۲۷۸ ff، تحلیل شده است؛ و هلموت ریتز نیز نسخه را در مقاله «Philologica III» خود در مجله اسلام (Der Islam)، شماره XVIII سال ۱۹۲۹ ص ۵۰، به طور مختصر مورد بحث قرار داده است. این متن همان دستنوشته اولیه کتاب طوسی است ولی نقل قول هایی را که او از کتاب های منطق بعداً بر آن افزوده دارا نمی باشد. اگرچه کتاب خالی از اشتباه و جافتادگی نیست، ولی دربرگیرنده نسخه اصلی طوسی است و عباراتی از شهرستانی در آن نقل شده و حتی می توان گفت در اغلب موارد بهتر از نسخه های دستنوشته دوم است. این نسخه با حرف الف در قسمت نسخه بدلها مشخص شده است.

۲. نسخه شماره ۲۶۷ از مجموعه نسخ خطی علی اصغر حکمت که در کتابخانه آستان قدس مشهد است و روگرفتی از این نسخه خطی به لطف مباشران موسسه الهدی در لندن در اختیار من گذارده شد. این نسخه در سال ۱۰۲۱ (۱۶۱۲) اتمام یافته و از روی یک نسخه به تاریخ پنجشنبه آخر جمادی الاول ۷۰۷-۲۳، نوامبر ۱۳۰۷ انتساخ شده است. قرائت های مختلف اغلب در حواشی ضبط گردیده است. این نسخه عموماً دارای همخوانی بسیار با دیگر نسخه های دستنوشته دوم می باشد و نیز در برگیرنده نقل قول هایی از کتاب های منطق است که از سوی کاتب به آن افزوده شده و نیز چاپ قبلی کتاب که به همت شیخ حسن المعزّی (قم ۱۴۰۵ هجری) به عمل آمده مبتنی بر این

نسخه است. به این نسخه در نسخه بدلها با حرف باء به ان ارجاع داده می شود. علاوه بر این برای چاپ، دو روگرفت از دو نسخه خطی جدید نیز استفاده کرده ام: یکی نسخه خطی به شماره ۲۶۹ از مجموعه محمد مشکات در دانشگاه تهران به تاریخ تحریر ۱۳۴۷ ه.ق (۱۹۲۹-۳۰) و دیگری نسخه خطی به شماره ۱۵۲۶۱ کتابخانه دانشکده معقول و منقول تهران به تاریخ کتابت ۱۲۴۹ ه.ق (۴-۱۸۳۳). آزمون این نسخه ها هیچ چیز مهمی مغایر با دیگر نسخه های دست نوشته دوم بدست نداد. لذا ذکر این قرائت های مختلف هیچ نتیجه سودمندی دربر نداشت، به ویژه چون اختلاف های سه نسخه مزبور از این متن را پیشتر شیخ حسن معزی در تصحیح خویش ثبت کرده است.

ویرایش نقل قول های طوسی از کتاب المصارعة گهگاه از متنی که در ویرایش مستقل آن اثر که به چاپ رسیده، تاثیر برگرفته است. چون که قرائت های دو نسخه موجود آن متن در آنجا ضبط شده، در چاپ کنونی اثر طوسی آن قرائت ها ذکر نشده است.

۱. نگاه کنید به: ویلفرد مادلونگ، «اخلاق نصیرالدین طوسی مابین فلسفه، تشیع و تصوف» در آر. جی. هوانسیان، ویراستار کتاب اخلاق در اسلام، مالیبو، کالیفرنیا ۱۹۸۵، صص ۹۸-۸۵. [این مقاله در سال ۱۳۷۹ در مجله معارف به فارسی ترجمه شده است. (مترجم)]

۲. چاپ در «مصارعه با فیلسوف: ردّ بر مابعدالطبیعه ابن سینا»، اثر توبی مایر و ویلفرد مادلونگ، لندن، ۲۰۰۱.